

О. М. Веремейчик

СТАРОЖИТНОСТІ ГОРОДИЩА МОНАСТИРИЩЕ КІНЦЯ XII — СЕРЕДИНИ XIII ст. В ЛЮБЕЧІ

У статті висвітлені результати дослідження багатошарової археологічної пам'ятки — городища в урочищі Монастирище в Любечі. Археологічні дослідження на городищі розпочаті 2010 р. і тривали протягом 2012—2015 рр. У результаті на території пам'ятки виявлено три хронологічні горизонти. Перший горизонт відноситься до зарубинецької культури. Другий представлений давньоруським часом. В кінці XII — середині XIII ст. тут існували садиби та були зведені фортифікаційні споруди. Третій період датується кінцем XVII—XVIII ст., коли на городищі існував монастир.

До періоду XII—XIII ст. відносяться три житлових та шість господарських споруд, переважна більшість яких загнила у середині XIII ст. від пожежі. Усі три житла були покинуті мешканцями напередодні руйнації.

Впевнено пов'язати пожежу з якоюсь політичною подією, на наш погляд, неможливо. Це могло відбутися і внаслідок монгольської навали або раніше чи пізніше цієї події.

Ключові слова: Любеч, городище в урочищі Монастирище, середина XIII ст., житлові споруди.

Останнім часом спостерігається поживлення інтересу до старожитностей XIII ст. Культурні нашарування другої половини XIII ст. присутні в більшості великих міст, але через складність виділення їх з матеріалу першої половини XIII ст. вони, зазвичай, датувалися широко. Незважаючи на те, що відбулися суттєві зрушення у вивченні пам'яток XIII ст., залишається ще багато невирішених питань, у тому числі й пов'язаних з хронологією старожитностей цього часу. Традиційно всі пожежі та руйнування середини XIII ст. на Русі дослідники пов'язували з монгольською навалою. Проте міжусобні війни, які відбувалися до та після цих подій також приводили до числен-

них руйнувань міст та сіл, які традиційно приписувались монгольській навалі [Ивакин, 2003, с. 60; Макаров, 2003, с. 6].

Дослідженнями Б. О. Рибаківа протягом 1957—1960 рр. у Любечі разом з давньоруськими виявлені культурні шари XIII—XVIII ст. у різних частинах давнього міста. Увага науковців того часу була зосереджена в основному на вивченні старожитностей Замкової (Мазепиної) Гори [Рыбаков, 1964, с. 21; Беляева, 1982, с. 3, рис. 1; с. 115—116].

Проте, незважаючи на пильну увагу до старожитностей Любеча протягом кінця XIX—XX ст., городище в урочищі Монастирище залишилося поза увагою дослідників [Веремейчик, 2014, с. 208—211]. Вірогідно, це пов'язане з тим, що в цій частині містечка до початку 1960-х рр. ще існувала як Будинок культури церква Іоакима й Анни, а на поверхні мису були розташовані поховання XIX ст., кам'яні надгробки від деяких з них збереглися й до сьогодні. Вперше увагу на старожитності городища звернули співробітники Любецької археологічної експедиції Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка у 2010 р. [Веремейчик, Бондар, 2011, с. 61]. Археологічні дослідження на городищі тривали впродовж 2012—2015 рр. Тут виявлені шари зарубинецької культури, X—XI ст., кінця XII — середини XIII ст. та XVII—XX ст. [Веремейчик, Бондар, 2015, с. 309—310]. Шари XVII—XVIII ст. пов'язані з функціонуванням у цій частині Любеча Антоніївського чоловічого монастиря. Після ліквідації монастиря тут утворився парафіяльний цвинтар.

Городище в урочищі Монастирище (сучасна назва — Цвинтар) знаходиться на території смт. Любеч, за 1,1 км на південний захід від

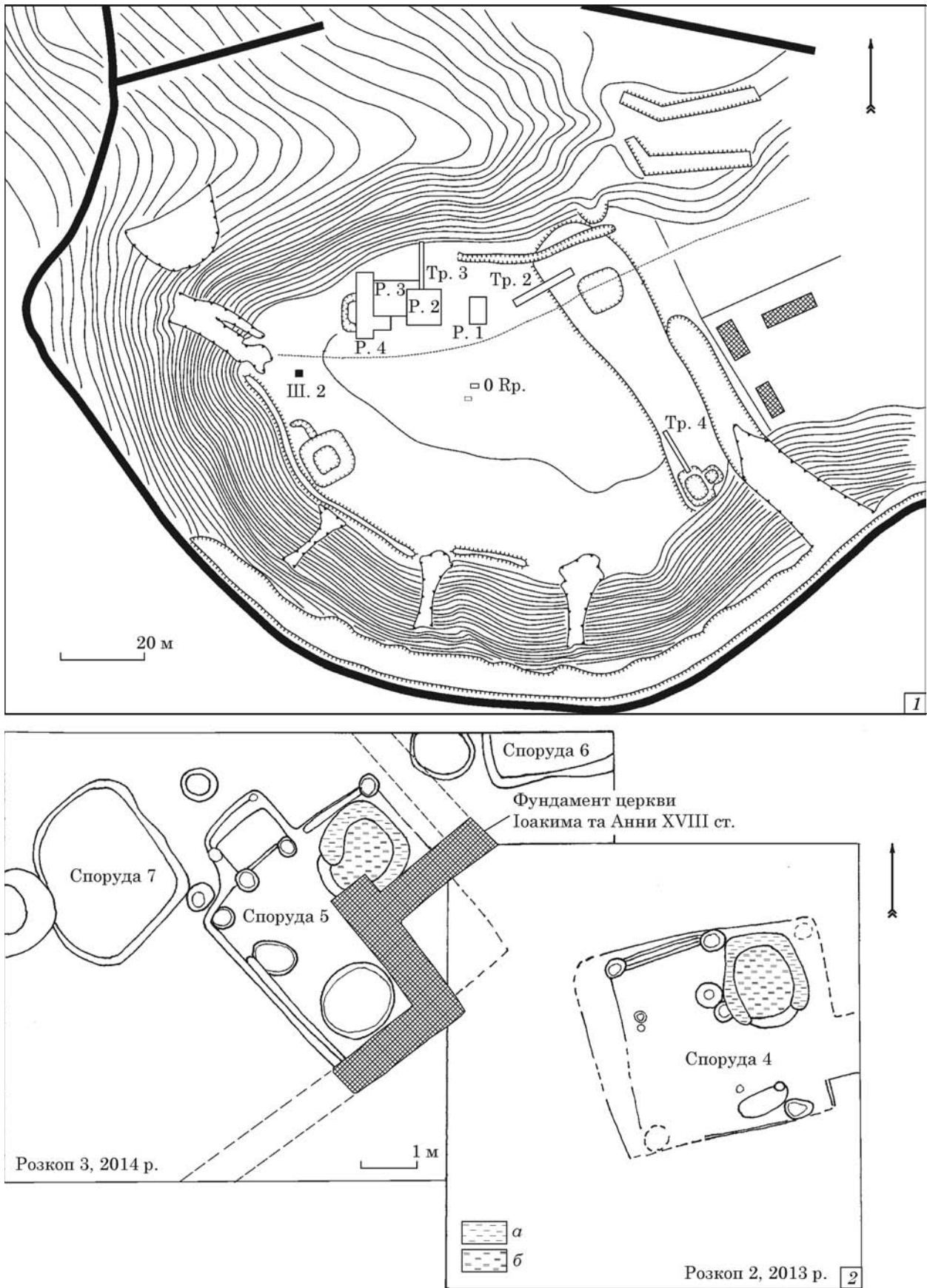

Рис. 1. План городища в урочищі Монастирище в Любечі (1) та план споруд кінця XII — середини XIII ст. у північній частині городища (2: а — глина; б — черинь)

городища Замкова Гора. Воно овальної форми розмірами 80×65 м, розташоване на місі лівого, високого (понад 30 м) корінного берега р. Дніпро. З напільного, північно-східного боку, воно відрізане від мису валом та ровом. Вал дуже розсунутий, його ширина коливається від 18 м на півночі, до 12 м на півдні, висота сягає 0,6 м. Рів з північного боку замулений, з південного — переростає в яр, його ширина коливається від 8 до 10 м, глибина — від 1 до 3 м (рис. 1, 1) [Веремейчик, Бондар, 2013, с. 143].

У результаті досліджень на городищі виявлено дев'ять споруд кінця XII — середини XIII ст., з яких три були житловими. Переважна кількість об'єктів цього часу існування городища загинула від пожежі.

У північній частині площадки городища досліджені дві житлові споруди, розташовані на відстані 2 м одна від одної (рис. 1, 2).

У східній частині дослідженої ділянки була розташована житлова споруда (№ 4). Верхня частина заповнення котловану споруди на всіх ділянках представлена темно-сірим супіском, потужність якого в різних частинах зафіксована різна — від 0,2 м до 0,35 м. Цей шар утворився вже після руйнації споруди, вірогідно, в результаті замиву котловану. Нижче шару темно-сірого супіску по всьому котловану споруди залягав шар сірого плямистого супіску потужністю 0,25—0,3 м. У центральній частині він містив значну кількість печини та вугликів. Більш різномірне забарвлення шару спостерігалось в районі опалювальної споруди. Тут шари руйнації печі представлені шарами жовтого суглинку, сіро-жовтого та сірого супіску. Нижня частина котловану представлена чорним супіском товщиною 0,10—0,3 м з печиною та вугликами, в якому по підлозі збереглися горілі дерев'яні конструкції. Залишки двох горілих деревин збереглися на материковій підлозі паралельно північній стінці споруди. Товщина однієї, розташованої на відстані 1,0 м від північної стінки, становить 0,15—0,20 м, а довжина 1,15 м. Друга — шириною 0,15 м та довжиною (що збереглась) 0,7 м, знаходилась за 0,6 м від попередньої та паралельно до неї. Поміж цими залишками дерев'яних конструкцій зафіксовані дрібні фрагменти горілої деревини. Враховуючи місце розташування згорілих решток (за піччю) та їхнє розташування паралельно північній стінці, можна припустити, що це залишки т.зв. «полу», який використовували як спальне місце у житлових спорудах.

Котлован споруди прямокутної форми розмірами 3,70×3,40 м був заглиблений у материк на 0,55—0,65 м. Розміри споруди за підлогою становили 3,40×3,20 м. Котлован орієнтований стінами за сторонами світу, з невеликим зміщенням. Рештки входу зафіксовані зі східного боку споруди. Котлован споруди, в тому числі й вхід, пошкоджені похованнями XIX ст.

У північно-західному куті, непошкоджені похованнями, збереглась стовпова яма діаметром 0,35 м та глибиною 0,25 м. Ще дві потужні стовпові ями виявлені біля печі. Одна з них знаходилась посередині північної стінки діаметром 0,4 м та глибиною 0,44 м, друга — у центральній частині споруди (діаметр 0,4 м, глибина 0,53 м). Вірогідно, стовпові ями також знаходились на інших кутах споруди, але були знищені поховальними ямами. Вздовж стінок котловану, де вони непошкоджені, простежені канавки від конструкцій дерев'яних стінок споруди. Ширина становила 0,1 м, глибина 0,05—0,15 м.

З правого боку від входу у споруді зафіксована піч, челюстями повернута до входу. Висота склепіння над рівнем череня печі збереглась на 10 см. Піч розмірами 1,60×1,20—1,40 м з черенем підковоподібної форми 1,20×1,10 м. Другий черень зберігся гірше ніж попередній, хоча за формою та розмірами повторював його. З печі походили дрібні фрагменти кераміки. Під шарами черенів залягав шар обпаленої глини 0,03—0,1 м, а нижче залягав шар підсипки сіро-біло-жовтого супіску товщиною до 0,1 м. Піч була споруджена на материковому останці прямокутної форми розмірами 0,6×0,7 м та висотою над рівнем підлоги у споруді на 0,2 м. Вірогідно, піч була каркасно-плотовою конструкції.

Керамічний та речовий матеріал із заповнення споруди нечисленний. Серед залишків горілих конструкцій виявлено одну цілу кругову посудину та 475 фрагментів, серед яких 43 — фрагменти вінець. З виявлених фрагментів три форми посудин реставровані в процесі камеральної обробки матеріалу.

У нижній частині заповнення, під східною стінкою споруди знайдена ціла, невелика за розмірами кругова посудина з однією ручкою (рис. 3, 1). Діаметр вінця становив 9,5 см, діаметр денця — 5,3 см, а висота — 8,3 см. Посудина сіро-коричневого кольору, частина її зовнішньої та внутрішньої поверхні мали ознаки вторинного обпалу до чорного кольору. У місці прикріплення ручки, по вінцю та по шийці, посудина деформована. На шийці посудина мала орнамент у вигляді хвилі з нахилом вліво, а на внутрішній частині вінця — закраїну.

З різних частин нижнього заповнення споруди походили ще три розвали кругових посудин. Вони представлені великим горщиком та двома середніх розмірів. Один горщик сіро-коричневого кольору, з одного боку мав бежево-рожевий колір. Діаметр вінця — 21 см, денця — 11 см, висота посудини становить 26,7 см. На плічках горщика прокреслений урізний лінійний орнамент.

Інша кругова посудина чорного кольору із закраїною по внутрішньому вінцю. Діаметр вінця 14 см, денця 7 см, висота 18 см. На плічках прокреслений урізний лінійний орнамент.

Ще одна посудина реконструйована під час камеральної обробки матеріалу. При розбиранні горілих конструкцій на підлозі споруди знайдений розвал кругової посудини. Горщик чорного кольору, мав сліди вторинного обпалу, збереглася його половина. Діаметр вінця 13 см, денця 8 см, висота посудини становить 16 см.

В цілому, з нижніх шарів заповнення споруди походить нечисленний керамічний матеріал. Фрагментів кругових посудин зафіксовано в споруді порівняно мало. Особливо слід відзначити знахідки фрагментів посудин, вкритих зеленою поливою, в тому числі й горла глечика (рис. 6, 6, тут і далі див. кольорову вклейку). За даними польового опису масового матеріалу із заповнення споруди (з усіх шарів) вилучено 475 фрагментів кругових посудин. Кількість речового матеріалу із споруди також незначна. Серед виявленого речового матеріалу відзначимо фрагмент скляного браслета, ремінну пряжку, виготовлену з мідного сплаву, пірофілітове пряслице, фрагменти брусків із сланцю та пісковика й фрагменти ножів.

Наступна житлова споруда (№ 5) розташована за 2 м на захід від попередньої. Південно-східна частина її частково перекрита підмурками церкви Іоакима й Анни XVII—XVIII ст. та пошкоджена похованнями XIX ст. Верхня частина заповнення споруди представлена темно-сірим супіском, насиченим вугликами. У північній половині заповнення споруди, під шаром темно-сірого супіску, який утворився після руйнації, зафіксовано шар сірого супіску, насиченого вугликами, розвалами посудин, глиною, обмазкою тощо. Саме у цій частині споруди, навпроти печі, знайдено розвали понад 14 кругових посудин.

Котлован житлової споруди № 5 прямокутної форми розмірами 4,20×3,9 м, орієнтований довгою віссю у напрямку північний захід — південний схід (рис. 1, 2). З північно-західного боку розташований заглиблений вхід до споруди розмірами 1,0×1,40 м. З обох боків входу зафіксовані невеликі стовпові ями діаметром 0,2 м та глибиною 0,2—0,3 м. З правого боку від входу, поряд з котлованом споруди, досліджені також дві стовпові ями діаметром 0,4—0,5 м та глибиною 0,25—0,35 м від рівня материка. Судячи з розташування плями темно-сірого супіску, насиченого вугликами, уламками посудин XIII ст. та наявністю стовпових ям по боках від входу та поряд з котлованом, північніше від нього, вірогідно, над входом, були побудовані додаткові конструкції, що запобігали потраплянню опадів у споруду. Сходинка входу знаходилась на глибині 0,4 м від рівня материка. По кутах споруди та біля входу простежені стовпові ями діаметром 0,35—0,4 м і глибиною до 0,4 м та канавки вздовж стінок, по підлозі.

Споруда мала стовпову конструкцію стін. Стовпи були впущені в ями, розташовані в кутах котловану споруди діаметром 0,35—0,4 м і гли-

биною до 0,4 м. Дві потужні стовпові ями розташовані по підлозі з обох боків від входу. Їхній діаметр — 0,35 м та глибина 0,3—0,35 м. Канавки від нижнього вінця стін простежені вздовж південно-західної стіни, в куті поміж піччю та материковою стінкою котловану споруди. Їхня ширина становить 0,1—0,15 м та глибина до 0,1 м.

Зліва від входу споруди досліджені залишки глинобитної каркасної печі розмірами 1,60×1,40 м, челюстями поверненою до входу. У розвалі печі зафіксовані фрагменти бортиків жаровні. Між материковою стінкою котловану та піччю зафіксовані згорілі дерев'яні залишки від стін довжиною 0,7 м та шириною 0,10 м. Перший черинь мав розміри 1,20×1,10 м (рис. 2, 1). Для збільшення теплоємності печі під перший, верхній черинь, були покладені биті горщики, шлаки, криця та керамічна плитка від підлоги розмірами 19,5—20,5×19,8×2—2,7 см (рис. 2, 2). Великі та середні шматки криці (загальна вага виявленої в печі криці становила 23 кг) були покладені ближче до задньої стінки печі. Битий посуд з-під першого череня склеївся у значні фрагменти. Другий черинь розмірами 1,0×1,1 м зберігся гірше за попередній. Поблизу челюстів була зроблена підмазка. Під ним знаходився також битий посуд, серед якого були реставровані дві невеликі посудини: одна закритої форми (кружка?), друга — горщик. Під другим черенем та шаром битого посуду, який знаходився в шарі обпаленої глини товщиною до 0,1 м, знаходився третій черинь (зберігся фрагмент у центральній частині) та підсипка сіро-біло-оранжевого супіску товщиною 0,12—0,15 м. Піч каркасно-плотової конструкції (простежені кілки від каркаса) була побудована на останці висотою 0,35 м від рівня підлоги в споруді № 5.

У споруді знайдені цілі та розбиті кругові посудини. Вони за розмірами розділяються на три групи — великі, середні та малі. Реставровано чотири великих посудини.

Найбільшою виявилася кругова посудина з діаметром вінця 24 см, денця — 12,5 см, висотою 36 см та товщиною стінок — 0,6—0,9 см (рис. 4, 1). Посудина темно-сірого кольору, має сліди вторинного обпалу. По верхньому краю плічок розташований орнамент у вигляді трьох паралельних ліній, а під ним — вдавлення палицею. На внутрішньому краю вінця знаходилась закраїна для кришки. На денці посудини є клеймо у вигляді випуклого кола діаметром 2 см та лінії, що примикала до кола (у вигляді цифри «9»). У середині кола знаходилась опукла крапка.

Ще одна кругова посудина походить із споруди № 5. Вона представлена частково реконструйованим горщиком великих розмірів з діаметрами вінця 27 см, денця 12 см та висотою 34,5 см (рис. 4, 2). Він бежевого кольору із слідами вторинного обпалу у вигляді плям сірого та

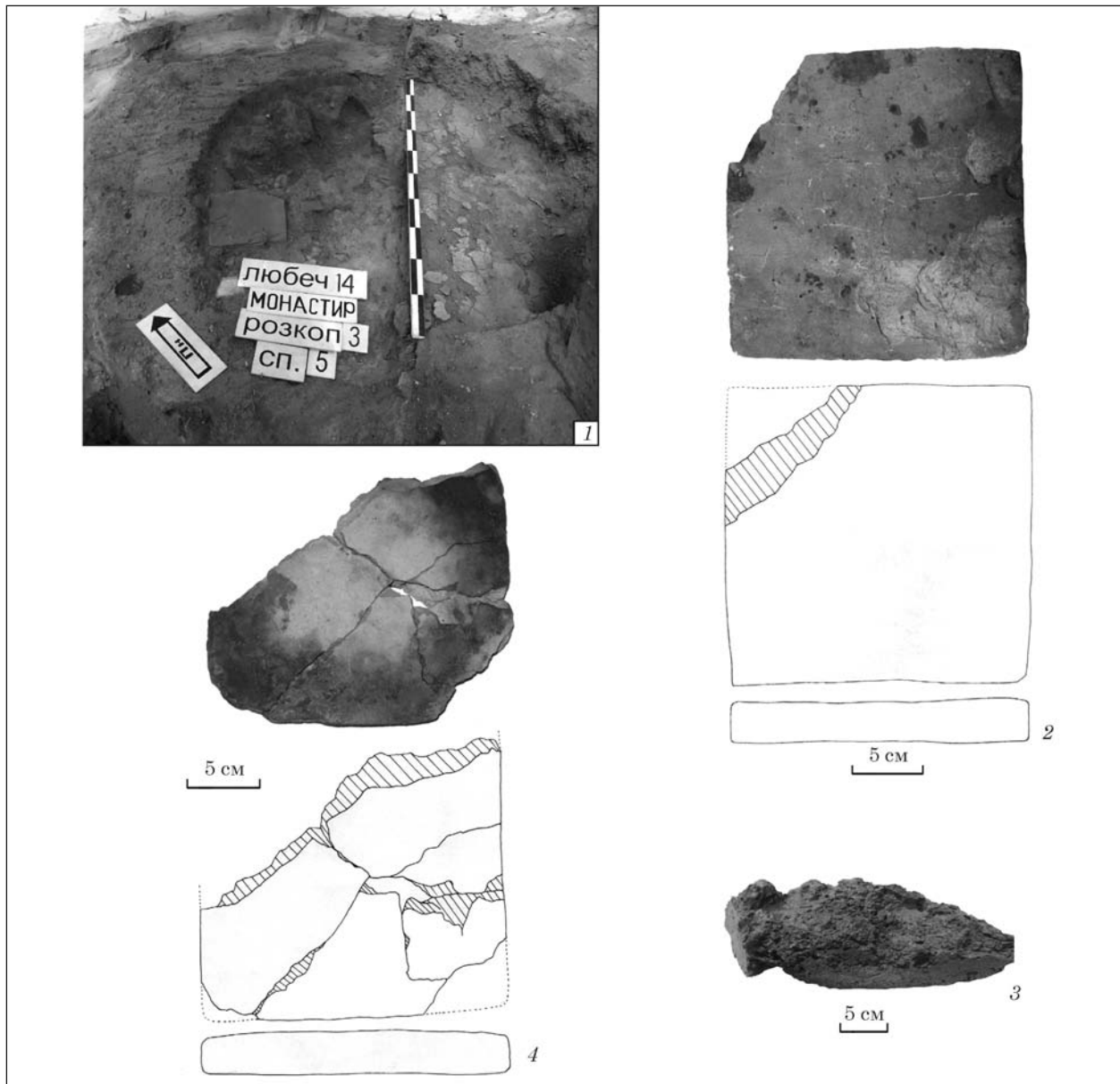

Рис. 2. Споруда 5: 1 — піч, етап розбирання; 2 — плитка з печі; 3 — шматок криці; 4 — плитка

чорного кольорів. На внутрішній поверхні помітні сліди розгладжування пальцями. По внутрішньому краю вінця — закраїна для кришки, а по плічках — орнамент у вигляді трьох прокреслених паралельних ліній. На денці є клеймо у вигляді опуклого кола діаметром 2,3 см з опуклою лінією, що нагадує цифру «9». У центрі кола — опукла крапка.

Поряд з розвалами двох попередніх посудин знайдені ще два великих за розмірами горщика. Обидві посудини мають закраїну по внутрішньому краю вінця та прикрашені на плічках паралельними лініями. Горщик з діаметрами вінця 25 см, денця — 11 см, висотою 28,5 см бежево-рожевого кольору із слідами вторинного обпалу, у вигляді плям чорного кольору мав на денці клеймо у вигляді двох опуклих кіл діаметром 3 і 1 см, з'єднаних опуклою лінією (рис. 5, 1). Він зберігся частково. Інший — з діаметром

вінця 22 см, денця — 11—27 см зберігся також частково. Горщик має сліди вторинного обпалу, на денці зафіксовані сліди підсіпки.

У заповненні споруди поряд з великими за розмірами горщиками знайдено розвали горщиків середніх розмірів. До них віднесені посудини висотою 17—23 см. Таких горщиків реставровано 6 екземплярів.

Кругова посудина представлена горщиком з діаметрами: вінця — 19 см, денця — 9,2 см та висотою 22,3 см. По внутрішньому краю вінця — закраїна для покриття. Посудина бежево-оранжевого кольору, має сліди вторинного обпалу у вигляді нерівномірних чорних плям, який вона отримала після того як розбилась. По плічках та по тулубу зафіксовано орнамент у вигляді трьох та двох паралельних ліній. На денці посудини є клеймо у вигляді опуклого кола діаметром 2 см.

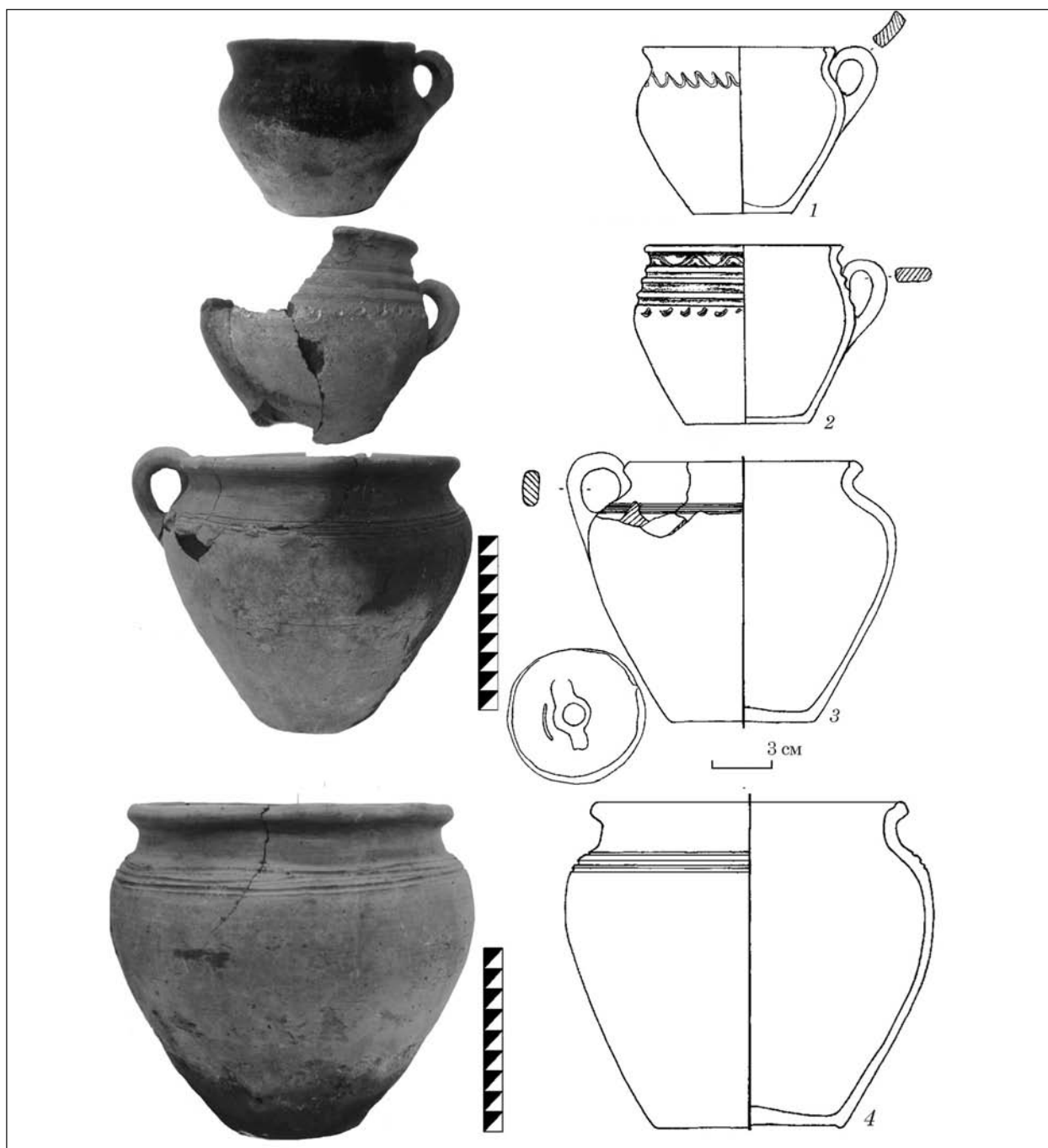

Рис. 3. Кругові посудини: 1 — із споруди 4; 2 — з ями споруди 3; 3 — із споруди 5; 4 — з печі споруди 5

Наступна кругова посудина представлена горщиком з діаметрами вінця 18 см, денця — 10 см та висотою 19,7 см. Горщик сіро-бежевого кольору, з одного боку закопчений. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки. На плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній.

Частково реставрований ще один горщик середніх розмірів з діаметрами: вінця 17 см, денця 9 см та висотою 17 см (рис. 5, 3). У первинному вигляді горщик мав бежево-рожевий колір, що майже не зберігся. Горщик сильно перепалений, плями чорного та темно-сірого кольору вкривали майже всю поверхню посудини.

Зовнішня поверхня пошкоджена від луцення, яке утворилося, ймовірно, від вторинного обпалу. По внутрішньому краю вінця знаходилась закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній, а по корпусу посудини — паралельні лінії від загладжування.

Поряд з попередніми посудинами знайдений майже цілий горщик середніх розмірів з діаметрами вінця 19 см, денця — 9,5 см та висотою 21,5 см (рис. 5, 2). Посудина бежево-помаранчевого кольору, має ознаки вторинного обпалу. Вінце з одного боку сплюснене після вторинного обпалу, тому в місцях склеювання

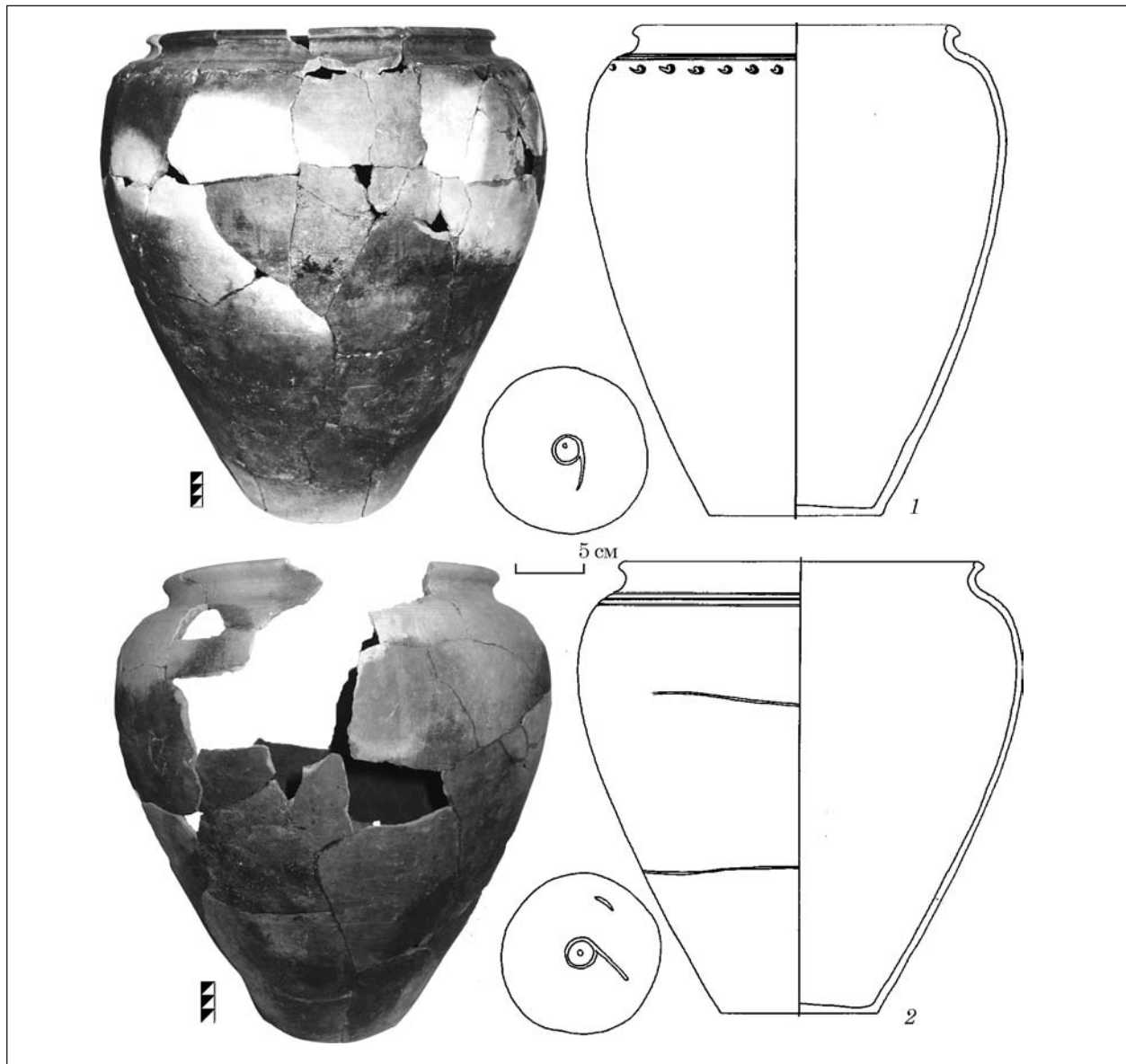

Рис. 4. Кругові посудини із споруди 5

залишилися великі щілини. Горщик майже цілий, з одного боку не вистачає двох фрагментів. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді двох паралельних ліній. На денці зафіксовані сліди підсипки.

Ще один цілий горщик середніх розмірів знайдений у споруді поряд з пічкою. Він із сплющеним вінцем розмірами 16,5×18 см, діаметром денця 9 см, висотою 20,5 см. Посудина ціла, але була роздавлена ґрунтом. Горщик сіро-бежевого кольору з чорними плямами від вторинного обпалу. Від вторинного обпалу посудина була також деформована. По внутрішньому краю вінця є закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній. На денці є залишки випуклого клейма. У заповненні посудини були фрагменти глиняної обмазки.

Частково реставрована нижня частина кругової посудини середніх розмірів. Вінце не збереглося, діаметр найбільшого розширення тупа горщика становить 13,7 см, діаметр денця 6,5 см. Висота посудини, що збереглась, становить 13,5 см. Горщик темно-сірого кольору, має сліди вторинного обпалу. На корпусі посудини — дві паралельно прокреслені лінії. На денці є клеймо у вигляді двох опуклих кіл діаметром 3,5 см та 1,3 см, сполучених поміж собою двома опуклими лініями.

Із скупчення битого посуду поблизу печі в споруді № 5 походять 3 посудини невеликих розмірів. Дві з них представлені невеликими горщиками, одна — посудина з ручкою, вірогідно, кружка.

Два горщики з діаметрами вінця 14,5 см та 13 см, денця 7,2 см та 7 см, висотою 15,7 см та 15,2 см мали по внутрішньому краю вінця

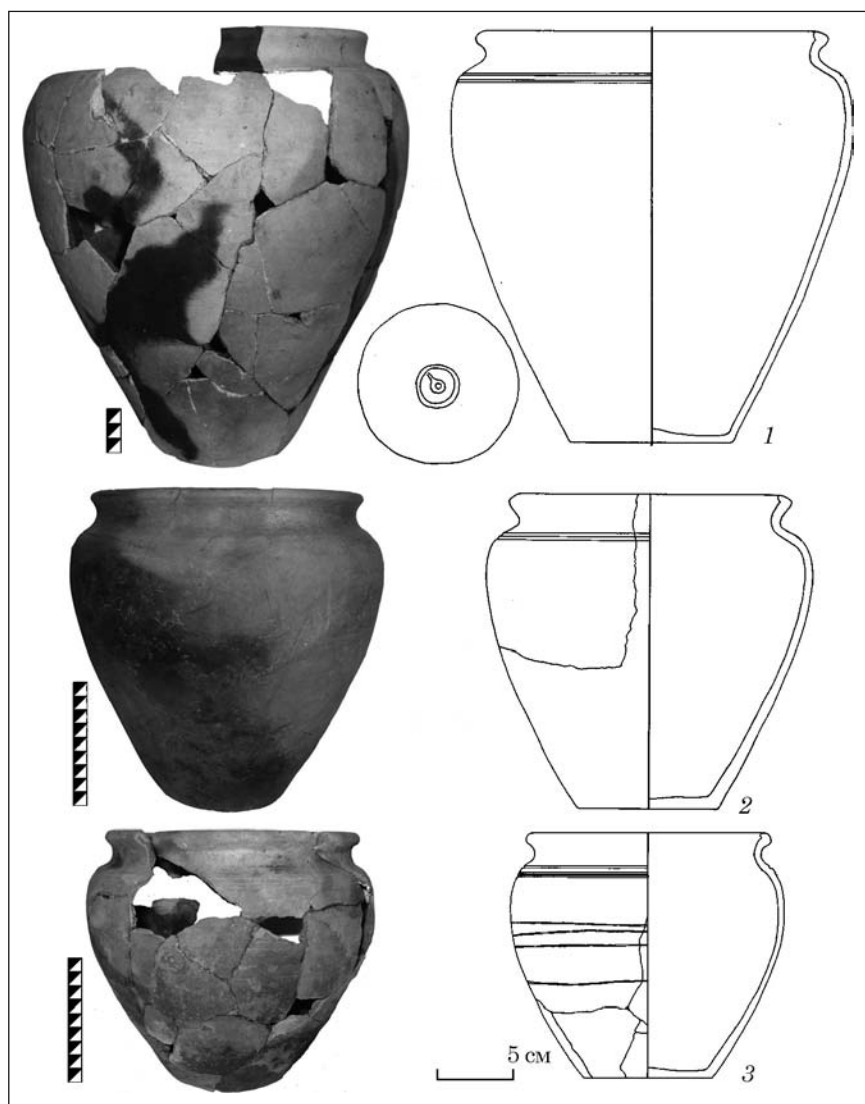

Рис. 5. Кругові посудини із споруди 5

закраїну для покриття та були прикрашені по плічках лінійним орнаментом. Перша посудина бежево-рожевого кольору, друга — червоно-коричневого. Обидві мали сліди вторинного обпалу.

Найменшою виявилась посудина з ручкою, вірогідно, кружка (рис. 3, 3). Діаметр її вінця становив 11,5 см, діаметр денця 7 см, висота 12,5 см. Горщик бежево-рожевого кольору, має плями чорного кольору на поверхні — сліди вторинного обпалу. Посудина ціла, але була роздавлена ґрунтом, тому в районі вінця склеєна. По внутрішньому краю вінця — закраїна для кришки, на плічках — орнамент у вигляді паралельних ліній. Посудина деформована в місці приліпу ручки. На денці є випукле клеймо у вигляді двох кіл, з'єднаних лінією. Зовнішнє коло читається погано. Внутрішнє має діаметр 1,5 см за зовнішнім краєм.

Окрім названих вище цілих або реставрованих посудин, із заповнення споруди походять фрагменти горщиків кінця XII—XIII ст. Особливо слід відзначити фрагменти глечика та сві-

тильника, вкритих зеленою поливою (рис. 6, 1). Фрагменти вінця кругових посудин мають по внутрішньому краю закраїну для кришки. На плічках посудини орнаментовані лінійним орнаментом, хоча зустрінуті й фрагменти з хвилястим орнаментом. У цілому в заповненні споруди виявлено понад 1000 фрагментів кругового посуду. Значна їхня частина поклеєна в посудини, про які йшлося вище, частина у фрагментованому стані взята до колекції. Із заповнення споруди походять також фрагменти ліпних посудин зарубинецької культури, які потрапили до котловану споруди в результаті руйнації попереднього культурного шару.

Аналізуючи місце розташування битого посуду, можна припустити, що навпроти печі знаходилась полиця, на якій зберігалися горщики, і через руйнацію споруди полиця впала на підлогу, частина горщиків розбилася та потім обгоріла в пожежі, а деякі вціліли і також отримали вторинний обпал при високій температурі.

Разом з уламками битого посуду були знайдені шлаки та криця загальною вагою понад 3 кг. Одна криця рубана й представляла $\frac{1}{4}$ цілої криці (рис. 2, 3). Поряд з піччю були виявлені фрагменти обгорілої плитки, що склеїлися. Розміри плитки $21 \times 2,3$ —3 см (рис. 2, 4). Плитку, ймовірно, використовували в печі для кращого запарювання каші, в центральній частині — кругла пляма світло-сірого кольору, на яку ставили горщик. По краях плитка сильно закопчена. У цьому квадраті, в шарі сірого сушіску, насиченого вугликами, знайдена велика кількість уламків обмазки.

У печі на черені виявлено ще один горщик невеликих розмірів (рис. 3, 4). Горщик цілий, з діаметрами вінця 13,5 см, денця 8 см, та висотою 14 см. Посудина сіро-бежевого кольору має сліди вторинного обпалу. Горщик цілий, але роздавлений ґрунтом на 7 частин. На внутрішній поверхні вінця є закраїна для покриття, на плічках — орнамент у вигляді трьох паралельних ліній. На денці зафіксовані сліди підсипки.

У заповненні споруди № 5 знайдені типові для XII—XIII ст. речі. Це — 2 бруска, 3 фрагмента

скляних браслетів, 2 пірофілітові пряслиця. Окрім того, зафіксовані предмети з металу: пряжка з мідного сплаву, залізна пряжка, вток від списа та інші предмети із заліза (рис. 6, 4).

По підлозі споруди досліджені дві господарчі ями. У заповненні однієї, розмірами 0,8×0,7×0,4 м, виявлені частина керамічного світильника (рис. 6, 8), частина невеликої кругової посудини з ручкою та кришка від невеликої посудини (рис. 6, 7).

У північно-східній частині городища, у траншеї, закладеній перпендикулярно до валу та рову, частково досліджена житлова споруда (№ 3), побудована на підкльї стовпової конструкції.

Поблизу західного кута споруди знаходився потужний завал перемішаної печини — розвалу печі — розмірами 1,20×0,6—1,10 м. Скупчення печини мало нахил у бік центральної частини споруди. Розріз у центральній частині показав, що під перемішаною печиною, яка складалася з уламків різних розмірів, у тому числі й фрагментів череня та бортиків від жаровні, потужністю до 0,4 м, у південно-західній частині залягав лінзоподібно шар жовтої глини товщиною 0,15 м. Під завалом печини зафіксовано прошарок вугликів та попелу потужністю до 0,1 м. У розвалі печі знайдено фрагмент плінфи товщиною 2,5 см. Таким чином, піч знаходилася у верхньому приміщенні, вірогідно, в черинь була покладена плінфа для збільшення теплоємності, а зверху на печі побудована жаровня. У завалі печі знайдені нечисленні фрагменти кераміки кінця XII—XIII ст. З печі походить стулка сильно опаленого енкалпіона, виготовленого з мідного сплаву (рис. 6, 2). Розміри фрагмента, що зберігся, становили 7,3×5 см. Зважаючи на сильне пошкодження в полум'ї, зображення на енкалпіоні не збереглося.

У заповненні споруди, яке складалося з темно-сірого супіску з вугликами у верхній частині котловану та сірого (товщина 0,20 м) і світло-сірого супісків (0,3 м) у нижній, за даними польового опису, знайдено 178 фрагментів кераміки, 41 з яких — це фрагменти вінець. До колекції взято всього 27 зразків, серед яких 23 фрагмента верхніх частин посудин. Серед фрагментів кераміки є екземпляри, вкриті зеленою поливою. Виявлені речі відносяться до кінця XII—XIII ст. Із заповнення також походять фрагмент жорна, держак ножа та цвяхи.

Котлован споруди прямокутної форми із заокругленими кутами, орієнтований кутами за сторонами світу. Довжина північно-західної стінки становила 2,75 м, котлован заглиблений у материк на 0,75—0,8 м. Уздовж північно-західної стінки, по дну котловану виявлені три стовпові ями, розташовані по кутах та посередині стіни. Вони мали діаметр 0,25—0,3 м, кутові стовпові ями глибиною 0,4—0,45 м, яма посередині стіни — 0,16 м.

По дну котловану споруди № 3, посередині північно-східної стінки, зафіксована кругла господарська яма дзвоноподібної форми. Її діаметр становив 0,7 м. На глибині 0,5 м від дна котловану споруди № 3 в ямі починалося розширення, яке досягало свого максимуму на глибині 1,20 м, діаметр ями тут становив 1,25 м. Діаметр дна ями становив 0,90 м, а глибина ями — 1,60 м. Стінки ями були обпалені.

У нижній частині заповнення знайдені фрагменти ліпного посуду і фрагменти кераміки кінця XII—XIII ст. та розвали 4 кругових посудин, які були реставровані в результаті камеральної обробки матеріалу.

Одна з посудин представлена частиною великого горщика світло-бежевого кольору зі слідами вторинного обпалу на зовнішній поверхні. Діаметр вінця — 20 см, діаметр денця — 10,5 см, висота посудини — 27 см. На плічках горщик прикрашений чотирма урізними лініями, а по внутрішньому краю вінця розміщена закраїна.

В ямі знайдений також розвал горщика світло-сірого кольору зі слідами вторинного обпалу на зовнішній поверхні. Він реконструйований частково. Діаметр вінця становив 18 см, денця — 8,5 см, висота посудини — 19,8 см. У верхній частині плічок посудини — лінійний врізний орнамент. На внутрішньому краю вінця розміщена закраїна.

Інші дві посудини невеликих розмірів. Одна з них збереглась частково. Діаметр вінця — 14 см, денця — 7,5 см, висота посудини 14,7 см. У верхній частині плічок — врізний лінійний орнамент у вигляді чотирьох ліній. Обпал горщика рівномірний, у середині черепок рівномірного сіро-коричневого кольору.

Остання посудина (кружка) світло-сірого кольору з однією ручкою (рис. 3, 2). Посудина має втрати у верхній частині. Діаметр вінця — 9,5 см, денця — 6,5 см, висота посудини — 9 см. Посудина пишно орнаментована. Вінце плавно переходить з шийки. Внутрішня закраїна вінця ледь помітна. На зовнішній поверхні, під самим вінцем, повільна хвиля, під якою збереглося потрійне рифлення, нижче — наколи паличкою. Товщина стінок посудини — 4—5 мм. По центру дна посудини виїмка діаметром 7 мм.

Із заповнення ями походять також фрагменти трьох скляних браслетів — гладкого, рубчастого та крученого, фрагмент двостороннього набірнього гребеня з цвяхками з мідного сплаву (рис. 6, 3, 5). Подібні гребені Б. О. Колчиним віднесені до типу «И» і, за новгородськими аналогіями, датуються XIII—XIV ст. [Колчин, 1982, с. 166]. Крім того, з ями походить свинцева плomba (?). Зображення на ній, на жаль, не збереглося.

Судячи з плану пам'ятки, ця споруда знаходилась відразу за в'їздом у городище, вздовж єдиної можливої дороги. Її двоповерхова планувальна структура, можливо, свідчить, що ця споруда виконувала одночасно й сторожові або оборонні функції.

Таким чином, при дослідженні городища в урочищі Монастирище були виявлені залишки трьох житлових та шести господарських споруд, які датуються кінцем XII — серединою XIII ст. Переважна більшість об'єктів цього періоду загинула в пожежі середини XIII ст. Серед житлових споруд одна була побудована на підкляті стовпової конструкції, дві інші представлені напівземлянками зі стовповою конструкцією стін та печами у кутах справа або зліва від входу. Усі три житла були покинуті мешканцями напередодні руйнації, про що свідчить майже повна відсутність речового матеріалу, за виключенням поодиноких речей. У керамічному матеріалі кожної зі споруд зустрінуті цілі посудини різного призначення, інколи у значній кількості, а також фрагменти посудин, вкритих зеленою поливою. Аналогічний керамічний матеріал був виявлений при дослідженні садиби ювеліра на Замковій Горі в Любечі, що була розкопана протягом 2010—2011 рр. Всі виявлені споруди у цій частині Любеча також загинули в результаті пожежі. Зважаючи на аналогічний керамічний та речовий матеріал з пам'яток в урочищі Монастирище та з Замкової Гори, вважаємо, що обидва городища постраждали внаслідок однієї пожежі, що сталася в середині XIII ст. Впевнено пов'язати пожежу з якоюсь політичною подією, на наш погляд, неможливо. Це могло відбутися і внаслідок монгольської навали або раніше чи пізніше, через численні міжусобні війни.

Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. — К. : Наукова думка, 1982. — 119 с.

Веремейчик О. М., Бондар О. М. Дослідження Замкової Гори біля селища Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2010. — К. ; Полтава, 2011. — С. 60—61.

Веремейчик О. М., Бондар О. М. Археологічні дослідження в ур. Монастирище в смт. Любеч Ріпкинського району Чернігівської області // Археологіческие исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2012 году. — Гомель, 2013. — С. 143—145.

Веремейчик Е. М. Итоги и перспективы археологического изучения Любеча // Міста Давньої Русі. — К., 2014. — С. 208—216.

Веремейчик О., Бондар О. Дослідження городища Монастирище в Любечі // Покликання — археологія : Матеріали Других Самоквасівських читань, присвячених 80-річчю О. В. Шекуна. — Чернігів, 2015. — С. 307—317.

Ивакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 59—65.

Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.

Макаров Н. А. Русь в XIII веке: характер культурных изменений // Русь в XIII веке. Древности темного времени. — М., 2003. — С. 5—11.

Рыбаков Б. А. Любеч — феодальный двор Мономаха и Ольговичей // КСИА. — 1964. — Вып. 99. — С. 21—23.

Е. М. Веремейчик

ДРЕВНОСТИ ГОРОДИЩА МОНАСТЫРИЩЕ КОНЦА XII — СЕРЕДИНЫ XIII вв. В ЛЮБЕЧЕ

Статья посвящена результатам исследования многослойного памятника — городища в урочище Монастырище в Любече. Археологические исследования городища начались в 2010 г. и продолжались в 2012—2015 гг. В результате на территории памятника обнаружено три хронологических горизонта. Первый горизонт относится к зарубинецкой культуре. Вторым представлен древнерусским временем. В конце XII — середине XIII вв. тут существовали усадьбы и были построены фортификационные сооружения. Третий период относится к концу XVII—XVIII вв., когда на городище существовал монастырь.

К периоду XII—XIII вв. относятся три жилых и шесть хозяйственных построек, которые погибли в пожаре в середине XIII в. Все три жилища были покинуты жителями накануне разрушения.

Уверенно связать пожар с каким-либо политическим событием, на наш взгляд, невозможно. Это могло быть и вследствие монгольского нашествия, и ранее или позднее этого события.

Ключевые слова: Любеч, городище в урочище Монастырище, середина XIII в., жилые постройки.

O. M. Veremeychuk

MONASTYRSHCHE SETTLEMENT'S ANTIQUITIES OF THE LATE 12th — MID. 13th CENTURIES IN LIUBECH

The paper is devoted to the results of the multilayered archaeological monument study of the settlement in the Monasteryshche tract in Liubech. Archaeological study of the settlement began in 2010 and was being continued during 2012—2015. As a result, three chronological periods have been revealed on the monument. The first one relates to the Zarubinec culture. The second one represents Old Rus times. In the late 12th — mid. 13th centuries the estates and fortifications were built. The third period relates to the late 17th — 18th centuries when a monastery existed at the settlement.

3 residential and 6 commercial buildings there related to the 12th—13th centuries. Most of them were demolished by the fire in the mid. 13th century. All of 3 residential houses were left by their inhabitants before the destruction.

In our view, it is impossible to associate the fire confidently with any political event. It could be occurred as a result of the Mongol invasion, either before or after that event.

Keywords: Liubech, settlement in the Monasteryshche tract, mid. 13th century, residential buildings.

Одержано: 7.06.2016

Рис. 6. Матеріали зі споруд кінця XII – середини XIII ст. в урочищі Монастирище: 1 – фрагмент світильника з поливою; 2 – енкалпійон; 3 – гребінець; 4 – пряжка; 5 – фрагменти скляних браслетів; 6 – горло глечика з поливою; 7 – кришка; 8 – світильник (1, 4, 7, 8 – споруда 5; 2, 3 – споруда 3; 5 – культурний шар та споруди; 6 – споруда 4)